

van een ontbindingsproces van de katholieke moraal dat was ingezet met de Renaissance en was geculmineerd in de Franse Revolutie. Vrijheid was de centrale dwaling, die uitmondde in bandeloosheid en ongebreideld kapitalisme, waarvan de ordeningsbeginselen echter niet in vraag werd gesteld. Sommigen, zoals Anicetus Cool gingen nog een stap verder en zagen achter socialisme en communisme de hand van de vrijmetselarij. Het anti-materialisme liet ook toe nieuwe door de kerk niet gewenste evoluties in de sociale politiek, zoals de secularisering van de onderstand na de invoering van de Commissies voor Openbare Onderstand (1925) op de korrel te nemen.

Ideologische vernieuwingen zoals het in de encycliciek *Quadragesimo Anno* in 1931 aangeprezen corporatisme werden slechts laat opgepikt: pas in 1937 werd er in tijdschriften aandacht aan besteed, zij het op een specifieke wijze, door de koppeling te maken met 'orde', wat ertoe leidde dat het fascistisch corporatisme in een aantal gevallen positief werd beoordeeld. Van een verdere concretisering van het corporatisme in een Belgische context was nauwelijks sprake en de lagere geestelijkheid besteedde er omzeggens geen aandacht aan. Een algemene vaststelling uit de lectuur van dit boek is dat de clerus in Vlaanderen een erg traditionele en moralistische visie op het sociaal - economische had zodat concrete antwoorden op sociale problemen van die kant niet mochten worden verwacht.

Dit boek is een aanwinst voor de sociaal - economische geschiedenis van het interbellum omdat het focust op de clerus, een groep die vaak buiten de radar van historici is gebleven maar in het nog sterk katholieke en kerkse Vlaanderen van het interbellum een niet te onderschatten maatschappelijke en politieke impact had. De analyse biedt een zeker tegengewicht voor het onderzoek over de christelijke arbeidersbeweging, die wel haar stempel wilde drukken op de veranderende sociaal - economische verhoudingen van het interbellum.

Het boek is, voor zover mogelijk, empirisch goed onderbouwd. De auteur neemt duidelijke

en genuanceerd standpunten in en is kritisch ten aanzien van de bronnen. Christian de Borchgrave is erin geslaagd de materie op een duidelijke en goed leesbare manier uiteen te zetten. De verschillende actoren die in het verhaal voorkomen worden adequaat biografisch gesitueerd. Hoewel het eigenlijke onderzoek al meer dan twee decennia oud is, wordt de meest recente literatuur over het thema goed geïntegreerd. Eén punt had wat meer geproblematiseerd mogen worden, met name de tendens naar een stijgende koopkracht voor de loontrekkers in de jaren 1920. Of en hoe dit werd gekoppeld aan het anti-materialisme wordt niet geëxpliciteerd.

Dirk Luyten

HERMAN VAN GOETHEM
1942. Het jaar van de stilte
Kalmthout, Polis, 2019, 357 p.

1942. Het jaar van de stilte van historicus, jurist en Antwerps rector Herman Van Goethem is misschien één van de meest gemediatiseerde historische werken in België van de laatste jaren. De voorgeschiedenis van het boek is lang. De auteur was al actief betrokken bij de baanbrekende publicatie van Lieven Saerens' *Vreemdelingen in een Wereldstad* (2000) en publiceerde een even baanbrekend artikel over de Conventie van Den Haag in de *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* (2006). Als conservator van Kazerne Dossin dompelde hij zich onder in het thema. Dit boek is het resultaat van die geaccumuleerde kennis en ervaring. De boeklancering in een overvolle aula van de Universiteit Antwerpen begin maart 2019 was een evenement. Burgemeester Bart De Wever liet in zijn welkomstwoord al verstaan dat het Antwerpse Delwaidedok niet lang meer die naam zou dragen. Historiografie en politiek beroerden elkaar intens..

De vraagstelling van dit boek heeft twee dimensies die met elkaar samenhangen. Ten eerste is het een microstudie die de zogenaamde Antwerpse 'specificiteit' onderzoekt: de actieve medewerking van de lokale overheden aan de Jodenvervolgving. Ten tweede is er de meer (inter-)nationale blik op de 'grote ommekeer': het fundamenteel

wijzigen van de houdingen en posities van gezagdragers rond oktober-november 1942.

Een gedurfde aanpak

Van Goethem kiest voor een – naar de normen van de doorsnee Belgische oorlogshistoriografie – revolutionaire aanpak. Hij omschrijft die als een *“empathische geschiedenis, ver verwijderd van literatuur, theorieën en modellen”* (p. 306). Het gaat dus niet om klassieke *microstoria* of *Alltagsgeschichte*. Wat is het dan wel? Ten eerste is het een dagkroniek, waarmee eigenlijk het dagboekgenre wordt geëemuleerd. Dat werkt wonderwel goed: het brengt de geschiedenis tot leven en onderstreept het belang van het verschuivende bezettingsperspectief. Ten tweede is het een emotieve evocatie van de direct betrokkenen. De slachtoffers krijgen letterlijk een gezicht (zie de vele foto's) en een stem. Dit is ontegensprekelijk het meest wezenlijke onderdeel van het boek. Deze passages grijpen naar de keel. Hoe stroef het gortdroge boek *Gewillig België* (2007) was, zo beklijvend is Van Goethem's relaas. Maar het is ook historisch relevant: de concrete details over materiële levensomstandigheden, persoonlijke relaties en romaneske situatieschetsen verdiepen ons inzicht. Dat geldt bijvoorbeeld voor de positie van de gewone politieagenten en –commissarissen.

Een derde kenmerk van Van Goethem's aanpak is dat hij van zichzelf een centrale 'actor' (p. 59) maakt. Hij beschrijft zijn persoonlijke zoektocht doorheen het onderzoekproces. Die kijk op de *'backoffice'* van het boek verschaft je soms ook echt meer inzicht in bepaalde keuzes. Maar Van Goethem gaat nog enkele stappen verder: hij verweeft ook zijn eigen familiegeschiedenis in het verhaal. Dat is niet onlogisch wegens de connectie met de Vlaams-nationale collaboratie, maar gaat soms te ver. Het aparte hoofdstuk over de opruiming van het appartement van zijn in 1983 tragisch verongelukte broer (p. 186) bijvoorbeeld roept de vraag op hoe relevant en gepast het is die twee traumatische gebeurtenissen, die uit 1983 en die uit 1942, hier samen te brengen en of daarmee iets gewonnen wordt voor een beter inzicht in die laatste. Een belangrijkere vraag luidt

in hoeverre dat verleden een rol speelt bij zijn beoordeling van het verleden. De overeenkomst tussen Van Goethem's oordeel en taalgebruik over de Belgische exilregering in Londen en de beeldvorming hierover in collaborerende kringen valt op. Ook daar was smalend sprake van 'de mannen van Londen', de onverantwoordelijke vluchtelingen, de wereldvreemde 'politiekers' die retroactieve wetgeving creëerden. Tot lang na de oorlog werd in de kringen van ex-collaborateurs die beeldvorming gecultiveerd. Het oordeel in dit boek over 'Londen' staat daar niet zo ver vanaf.

De alwetende verteller, het perspectief en de analyse

Het gedurfde en vernieuwende opzet van dit boek roept wel meer vragen op. Zo creëert de actorpositie van de auteur een interne contradictie. Enerzijds positioneert hij zich als onbevengene observator, die nog niet weet wat komen gaat, sowieso al een merkwaardige uitgangspositie voor een historicus. Maar tegelijk schrijft hij expliciet vanuit een (ver-)oordelend perspectief. Die invalshoek kan dan weer niet anders zijn dan die van de alwetende verteller, met alle kennis van vandaag. Dat dubbele perspectief vormt een constructiefout van dit boek. Even contradictoer is het om de bewering dat je geen theorieën en modellen gebruikt te laten volgen door de verzekering dat theorieeloos kijken naar de dingen onmogelijk is en de term 'leesrooster' te gebruiken. (Vgl. p. 306 met 307.)

Van Goethem doorbreekt met zijn commentaar op de van dag tot dag genotuleerde feiten niet alleen het opzet van de blik vanuit het alledaagse, zonder kennis van wat komen gaat. Een joodse vluchteling speelt Schubert, Brahms en Beethoven op een piano, zo wordt verteld, *“niet wetend wat de Duitse cultuur hem verder nog zoal te bieden heeft.”* (p. 23) Deze opmerking doet niet slechts het perspectief van 'onbevengene' teniet, maar gaat voorbij aan een groot thema dat verbonden is aan de Shoah: de dubbele tragedie die er voor mensen van joodse afkomst uit Centraal- en ook Oost-Europa in bestond precies zo doordrongen te zijn van de Duitse cultuur in naam waarvan ze vervolgd werden. Duitsers met joodse voor-

ouders werden tot in de kern van hun identiteit geschokt toen hun niet alleen het Duitse burgerschap ontnomen werd, maar ook elke aanspraak deel uit te maken van de Duitse beschaving. Victor Klemperer en anderen hebben die ervaringen beklijvend te boek gesteld. Als er dan toch beschouwingen moeten geleverd worden, was er voor dat inzicht hier plaats geweest. Andere commentaren zijn inhoudelijk twijfelachtig of zelfs incorrect, zoals de duiding van de Duitse kolonie in het 19de-eeuwse en vroeg 20ste-eeuwse Antwerpen, de bewering over de actieve cultuurpolitiek die Duitsland sinds Bismarck in Vlaanderen zou gevoerd hebben of de eenduidige koppeling van rechtspositivisme aan het naziregime, alsof de rechtspositivist Hans Kelsen niet de verdediger van de Weimarrepubliek zou geweest zijn en diens tegenstander, de decisionist Carl Schmitt, niet de kroonjurist van het Derde Rijk.

De regering in Londen

"Hoe konden we de omwenteling (...) van november-december 1942 zo vergeten?" stelt Van Goethem, waarmee hij de tweede dimensie van dit boek, die van de zogenaamde 'grote ommekeer van 1942' aanraakt. Daarbij vergeet hij dat die omwenteling toch wel bekend is en in de werken van Lieven Saerens, Nico Wouters en Jan Julia Zurné zelfs grote nadruk krijgt. Het is vooral verrassend dat de Belgische exilregering in dit boek zo'n prominente plaats krijgt. Gaandeweg verschuift zowaar de focus van het Antwerpse verhaal naar dat thema. Alles welbeschouwd had het boek die focus niet nodig en de nadruk op die regering doet kunstmatig aan. Inhoudelijk vindt hier bovendien de grootste uitschuiver plaats.

De beschuldiging aan het adres van premier Hubert Pierlot en zijn drie ministers Paul-Henri Spaak, Camille Gutt en Albert de Vleeschauer klinkt al aan het begin van het relaas door (p. 11) en daarna gaat het verder over haar wankelmoeidigheid, haar onzekerheid over haar keuze voor de geallieerden (p. 139) en haar terughoudendheid over het militaire engagement van de uitgeweken Belgen (p. 289). Het boek sluit af met de morele veroordeling van een regering die tot

december 1942 'twee ijzers in het vuur' hield, een 'halfslachtige politiek' en 'gedoogbeleid' voerde tegenover de verregaande samenwerking van burgemeesters.

De 'verantwoordelijkheid' van de uitgeweken regering wordt volgens Van Goethem duidelijk bij haar houding tegenover het bezette land. Pierlot en zijn ministers in Londen zouden pas het geweer van schouder veranderd hebben na de nederlaag die het Duitse Afrikakorps leed in de slag bij El Alamein in november 1942 en zeker na het Duitse debacle bij Stalingrad in februari 1943. De analyse wordt hier al te veroordelend en negeert de diplomatieke realiteit en –theorie. De afweging dat een onderhandelde vrede misschien mogelijk was en zo een verdere escalatie van de oorlog alsook een toename van het aantal slachtoffers en materiële destructie vielen te vermijden, wordt afgedaan als halfslachtig, irrationeel en immoreel. Geldt dat dan ook voor de Britten, Amerikanen en Sovjets die én de verklaring van de Verenigde Naties van januari 1942 tekenden, die oproep tot onderhandelen inhield, én ondertussen de oorlog onverdroten voortzetten? En geldt dat dan ook voor de substantiële inspanningen die de Belgische regering in die periode wel degelijk opnam?

De voorbeelden die weerleggen dat de regering in Londen de kat uit de boom aan het kijken was, zijn immers talrijk. Zo stelde al op 8 juli 1940 minister de Vleeschauer de grondstoffenproductie in Belgisch-Congo ter beschikking van Groot-Brittannië. De instructie van minister Spaak op december 1940 aan de Belgische diplomaten doet Van Goethem af als *"heel vaag"* (p. 296, 305-6). Dat is misschien toch een eenzijdige lezing. Deze (ook in bezet België clandestien verspreide) instructie van Spaak was precies bedoeld om elke dubbelzinnigheid weg te nemen. Zo schrijft Spaak bijvoorbeeld in diezelfde instructie: *"De staat van oorlog bestaat nog steeds tussen België en Duitsland. Elke Belg moet de gevolgtrekkingen maken van deze toestand"*. Ook schrijft hij: *"de woorden van de regering zijn: alle mogelijke hulp aan Groot-Brittannië in het vooruitzicht van de gemeenschappelijke overwinning. Voor een onaf-*

hankelijk België. Voor een vrije koning". In hun klassieke werk *L'an 40* (p. 260) besloten Gotovitch en Gérard-Libois dat met deze instructie België een grondwettelijke regering had "*qui se place clairement et totalement aux côtés de l'Angleterre*". Op 4 maart 1941 stond de Belgische regering bovendien een lening toe van drie vierde van het Belgische goud dat gedeponneerd was bij de Bank of England, goed voor ruim een derde van al het goud van de Nationale Bank van België dat her en der verspreid was. Pierlot en de zijnen beseften immers dat het herstel van de Belgische onafhankelijkheid en het behoud van Belgisch-Congo gezamenlijk gegarandeerd waren, daarover ook met de Britten zou moeten onderhandeld worden en in dat politieke spel de Belgen iets moesten kunnen tonen. Naast de substantiële steun die de regering bood aan de geallieerde zaak, bemoeide ze zich ook al ruim voor 1942 met het reilen en zeilen in bezet België. Op 10 januari 1941 publiceerde de regering al een besluitwet die de Duitse verordening over de inbeslagname of gedwongen verkoop van publieke en private eigendommen strijdig verklaarde met de Belgische grondwet en dus de mogelijke bestraffing in het vooruitzicht stelde van elke Belg die eraan meewerkte. Pierlot publiceerde in november 1941 en april 1942 twee artikelen waarin hij het anti-Joodse beleid als ongrondwettelijk veroordeelde. Ook bij die plannen van *de Commission belge pour l'Etude des Problèmes d'Après-Guerre* (CEPAG), die al van voor de militaire ommekeer dateerden, werd rekening gehouden met de mogelijke evoluties in de dollar- en pond sterling-zones, niet die van de *Reichsmark*¹. Het is slechts een greep uit meerdere feiten die tonen hoe de regering (en andere beleidsmakers in hun entourage) in 1940 en 1941 wel degelijk, formeel en informeel, het standpunt innamen dat Duitsland moest worden verslagen en België de onafhankelijkheid moest herwinnen.

Met onze kennis van vandaag kan je er al snel toe verleid worden te stellen dat de regering - samen

met de rest van de wereld - had moeten reageren. Maar die vanuit moreel oogpunt begrijpelijke visie mag een historisch correct 'leesrooster' en analyse niet bepalen. Zelfs indien de signalen uit Londen tegen de administratieve collaboratie niet duidelijk genoeg waren, valt nog niet hard te maken dat enige vroegere interventie positieve effecten zou hebben gehad. Ook negatieve effecten zijn best denkbaar in deze *counterfactual* redenering. Het gaat bovenal om een moreel oordeel.

Interessant genoeg geeft precies zijn eigen 'actor-reflectie' een perfecte inkijk op de manier waarop Van Goethem op dit spoor terecht kwam. Hij beschrijft in het boek zelf hoe hij in 1998, bij de voorstelling van de publicatie van het eerste deel van *Belgische diplomatieke stukken 1941-1960*, zijn analyse over de dubieuze houding van het kabinet Pierlot voor een goed gevulde vergaderzaal van de Belgische Senaat uitsprak. Het was blijkbaar toen dat Van Goethem de conclusie trok die hij ruim 20 jaar later in dit boek gloedvol poneert. Maar kennelijk heeft hij de literatuur van daarna die zijn analyse tegensprekt toch niet meer op de voet gevolgd. Of hij is zich gaan afsluiten voor de tegenargumenten, net zoals hij indicaties dat de regering nog tot na de zomer van 1942 onvoldoende was ingelicht over wat zich afspeelde in het bezette land begraaft in eindnoten achteraan het boek (p. 336, n. 440 en p. 339, n. 475). Dat pas met het binnensijpelen van wat zich afspeelde op het continent de regering de noodzaak inzag het bestaande wettelijke kader voor de samenwerking tussen beambten en bezetter bij te stellen valt echter precies op basis van dergelijke data beter te begrijpen.

In dat licht moeten ook de fameuze wetswijzigingen met betrekking tot de bestraffing van collaboratie worden begrepen, die de regering tijdens de oorlog doorvoerde. Via besluitwetten vervangt de regering de term 'willens' door 'wetens': een verstrenging. Volgens Van Goethem zet de rege-

1. Zie voor de hier aangehaalde financiële dossiers: H. VAN DE WEE, M. VERBREY, *Oorlog en monetaire politiek: de Nationale Bank van België, de Emissiebank te Brussel en de Belgische regering, 1939-1945*, Brussel, 2005, p. 401-411 en 583

ring hiermee het internationale oorlogsrecht "buitenspel" (p. 292). Hij creëert ook een directe correlatie tussen de strafwetwijziging en het oorlogsverloop (p. 291-292). Eigenlijk zit hij ook hier opnieuw dicht bij een oudere beeldvorming die zegt dat de 'mannen van Londen' opportunistisch hun kar keerden en zelfs een soort van retroactieve wetgeving creëerden. Dat beeld negeert de diplomatieke, politieke en juridische complexiteit en werd intussen door onderzoek genuanceerd of weerlegd. De Britse historicus Martin Conway bijvoorbeeld analyseerde hoe vooral onzekerheden over de eigen naoorlogse positie de regering in Londen leidde tot een "*obsessive and almost authoritarian concern with constitutional legalism*" (Conway, *The Sorrows of Belgium*, 2012, p. 49), een beeld dat ook in *Gewillig België* naar voor kwam. Maar vooral het (ongepubliceerde) doctoraat van Lawrence Van Haecke over het strafwetbeleid op langere termijn legde bloot dat de wijziging van de strafwet helemaal niet 'uit de lucht kwam vallen', maar integendeel past in een veel langere continuïteit (o.m. p. 123): de wijziging van de strafwet per besluitwet van 1942 is eigenlijk een formele bezegeling van een rechtspraak die al kort na WOI door het Hof van Cassatie was vastgelegd.

Gezagdragers in bezet België

De andere zijde zijn de gezagdragers in bezet België. Soms gaat Van Goethem ook daar wat kort door de bocht. Waar het crisisoverleg dat secretaris-generaal voor Financiën Oscar Plisnier in november 1942 met verschillende semiofficiële Belgische verantwoordelijken organiseerde, wordt aangevoerd als bewijs dat de gewijzigde militaire situatie de Belgische administratie onder de bezetting ertoe aanzette een zwenking te maken (p. 273), berust dat immers slechts op een ongeinformeerde impressie. Het initiatief van Plisnier vormde net een reactie op de steeds zwaardere betalingseisen van de bezetter en diens afnemende bereidheid om, zoals oorspronkelijk afgesproken, te verantwoorden waarvoor die financiële middelen moesten dienen. Het was dus de *Militärver-*

waltung die haar houding wijzigde en de discussie daarover met de Belgen begon al een hele tijd voor het einde van de slag bij El Alamein. Plisnier nam daarin overigens een veel hardere positie in dan de private financiers Alexandre Galopin van de *Société Générale* en Max-Léo Gérard van de *Banque de Bruxelles*². De marge voor een bestuurder als Plisnier die ook in dossiers als deze tegen de Duitse overmacht stond, was uiterst smal.

Zelfs de Antwerpse burgemeester Leon Delwaide wordt misschien niet helemaal recht gedaan, hoewel die door niet in te grijpen zijn politie uiteraard *de facto* liet meewerken aan grootschalige razzia's in augustus 1942 en zich ook daarvoor en daarna als een al te gewillige handlangers van de Duitsers opstelde (p. 309). Het was overigens niet wachten op dit boek om te weten hoe Delwaide de mogelijkheden van het legale en bestuurlijke verzet tegen criminele eisen van de bezettende macht niet bepaald heeft uitgeput, om het voorzichtig uit te drukken. Lieven Saerens heeft dat twee decennia geleden al uitvoerig aangetoond in zijn standaardwerk (en proefschrift) *Vreemdelingen in een wereldstad* (2000) over de jodenvervolging in Antwerpen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Hoewel Van Goethem niet veel woorden vuilmaakt aan die belangrijke voorganger behalve om correcties aan te brengen aan diens cijferwerk over de deportaties, blijft zijn werk cruciaal en heeft het mee het boek *1942* mogelijk gemaakt. De essentiële vraag over de mortaliteitscijfers van Antwerpen weet Van Goethem zelf trouwens evenmin te beantwoorden (p. 98).

Wat hij wel toevoegt aan de reeds gekende analyses is de dynamiek van de interne politiehervormingen in Antwerpen. Eén van de meest belangwekkende feiten is zonder meer de herschikking van politiepersoneel op de vooravond van de Jodenrazzia's (o.m. p. 155). Collaborerende agenten werden samengebracht in de zesde wijk, een wijk met een grote Joodse concentratie. Of die herschikking direct werd veroorzaakt door de komende razzia's

2. VAN DER WEE, VEBREYT, *Oorlog en monetaire politiek*, p. 483 e.v.

blijft nochtans een open vraag. De zomer van 1942 is ook het verhaal van een interne politieoorlog en van onmachtige *managers*, Delwaide en de hoofd-commissaris Jozef De Potter voorop. Die laatsten proberen krampachtig de scherpe interne personeelsconflicten te beheersen die hun korps uit elkaar dreigen te trekken, zoals ze ook proberen te vermijden dat de openlijke weerstand vanuit de basis de strategische samenwerkingspolitiek met de bezetter – en hun eigen positie – in gevaar zou brengen. Bovendien speelt het ‘leesrooster’ ook bij de beschrijving van de situatie bij de Antwerpse politie de auteur parten. Zo citeert hij het nieuwe reglement van inwendige orde van de Antwerpse politie dat Delwaide invoerde om diens nieuwe orde-gezindheid te bewijzen. Het reglement geeft inderdaad blijk van een autoritaire, strikt hiërarchische ingesteldheid. Voor wie vertrouwd is met niet alleen de oorlogsjaren, maar ook het ruimere tijdsgewricht waarin die thuishoorden, zal daar nauwelijks van opkijken. De poging om orde op zaken te stellen bij een politiedienst waar het mettertijd misschien wat losjes aan toe was beginnen gaan, hoeft echter niet naadloos ingeschakeld te worden in een intentieproces rond Delwaide’s politieke gedrag (p. 116).

Hoe dan ook komt de poging om de bredere context van het politiebeleid eenduidig te interpreteren vanuit de blik van de Jodenrazzia’s neer op een te drastische reductie. De knoop in een oude discussie wordt daarmee niet door gehakt, namelijk of het zwaartepunt van de verklaring in het verschil tussen Brussel en Antwerpen bij de ideologie dan wel de bestuurlijk-sociale context ligt. Dat Delwaide misschien de gevangene werd van de fusie van Antwerpen met de omliggende gemeenten tot Groot-Antwerpen op 1 januari 1942 wordt in het boek niet als hypothese opgevoerd. Dat Delwaide die fusie zelf gewenst heeft om uiteenlopende redenen, sluit echter niet uit dat ze, ironisch genoeg, ook tegen hem begon te werken. Hoewel Van Goethem wel aangeeft dat een Antwerpse fusie de ontplooiing van de politionele acties op instigatie van de Duitsers faciliteerde, blijft onvermeld dat die fusie de burgemeester en zijn medewerkers ook geïsoleerd tegenover

de bezettingsautoriteiten plaatste. Het veelkop-pige verzet van de nog niet gefuseerde Brusselse gemeenten het hoofd bieden was voor de Duitsers moeilijker dan de confrontatie aangaan met een handvol, inderdaad niet bepaald heldhaftige, figuren aan het hoofd van een bestuurlijk aaneengeklonken stedelijk weefsel.

Het feit dat zowel de nationale overheden, zelfs die in ballingschap, als de plaatselijke ambtsdragers verantwoordelijk worden gesteld voor het drama van de Jodenvervolgving levert hoe dan ook een bevreedend perspectief op. Als immers iedereen schuldig verzuim pleegde, dreigt uiteindelijk niemand nog specifiek aansprakelijk geweest te zijn. Tegenover de heel persoonlijke en concrete verantwoordelijkheid van figuren zoals Delwaide staat dan een wel heel ruim kader, tot voorbij de landsgrenzen toe.

Bij wijze van besluit

Met zijn relaas over de vervolging van de joodse inwoners van het Antwerpen onder de Duitse bezetting zette Van Goethem een memoriaal neer voor een misdaad en voor leed die nooit vergeten mogen worden. Een geëngageerd publieksboek, dat op zelden geziene emotieve wijze geschiedenis tot leven brengt. Het is een in vele opzichten gedurfd werk dat ondanks uitschuivers interessant blijft.

Maar de grote sterkte leidt ironisch genoeg ook tot onmiskenbare zwaktes. Op sommige punten, zoals de rol van de regering en andere gezagdragers, wordt de wetenschappelijke analyse te veel omgebogen om nog te passen in de emotieve morele boodschap. Daar is het boek wetenschappelijk een gemiste kans.

Nico Wouters en Olivier Boehme

FRANK SEBERECHTS

Vechten voor de vrede. Antwerpen 1944 1945

Kalmthout, Polis, 2019, 295 p.

In het najaar van 2019 en het voorjaar van 2020 is het 75 jaar geleden dat West-Europa werd bevrijd van de Duitse bezetting. Dat wordt grootschalig herdacht en gevierd met tal van activiteiten. Steden